

Αλέκος Βλ. Λεβίδης

Σεπτέμβριος 2007

Πορφυρέη ίρις

Στο Ρ της *Ιλιάδας*, στο στίχο 547, ο Όμηρος αναφέρεται στην ίριδα και την αποκαλεί *πορφυρέην*. Δεν πρόκειται για την προσωποποίηση της Ίριδας ως αγγελιαφόρου των θεών, αλλά για το φυσικό φαινόμενο, το ουράνιο τόξο, και είναι η πρώτη και μοναδική φορά και στα δύο έπη όπου ο Όμηρος το περιγράφει και μάλιστα, όπως φαίνεται, το προσδιορίζει χρωματικά. Η ομηρική διατύπωση *πορφυρέη ίρις* προκάλεσε πολλές απορίες στους κλασσικούς φιλολόγους και πολλές προσπάθειες ερμηνείας, συχνά αντικρουόμενες, και ίσως αποτελεί ένα μικρό ξεχωριστό κεφάλαιο στη μεγαλύτερη ιστορία ερμηνειών, παρερμηνειών και παρεξηγήσεων των αρχαιοελληνικών χρωματικών όρων.

Ας αρχίσουμε την ιστορία μας το 1858, όταν ο Gladstone, ο γνωστός φιλέλληνας και κατοπινός πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας, εκδίδει το έργο του: *Μελέτες στον Όμηρο και στην ομηρική εποχή*¹. Στον τρίτο τόμο, ερευνώντας τις αντιλήψεις του Ομήρου γύρω από το χρώμα μέσα από το χρωματικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί στα έπη του, διαπιστώνει μεγάλη σπανιότητα χρωματικών αναφορών και ασάφεια στη χρωματική ορολογία. Από τη μια μεριά βρίσκει πλούτο στην περιγραφή των αντιθέσεων φωτός και σκότους και των φωτεινών ενδιάμεσων αναβαθμίσεων και, από την άλλη, δυσχέρεια στην αναγνώριση των χρωμάτων του φάσματος. Αυτές του οι παρατηρήσεις τον οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το όργανο πρόσληψης του χρώματος των «Ελλήνων της ηρωικής εποχής» ήταν μερικώς εξελιγμένο! (I conclude, then, that the organ of colour and its impressions were but partially developed among the Greeks of the heroic age)².

Μπροστά στην ομηρική *πορφυρέην ίριν* ο Gladstone στέκει με αμηχανία. Αναλογίζεται τον Shakespeare που στην *Τρικυμία* αποκαλεί την ίριδα *μπλε τόξο* (blue bow) αλλά παρατηρεί ότι το *μπλε* του Shakespeare μπορεί να περιλαμβάνει τρία από τα χρώματα του φάσματος -δηλαδή και της ίριδας- όπως τα καθόρισε ο Νεύτωνας: το μπλε (blue), το ινδικό (indigo) και το ιώδες (violet) ενώ, κατά τη γνώμη του, το ομηρικό *πορφύρεος* έχει βασικά τη σημασία του σκοτεινού και λιγότερο κάποιας απόχρωσης του ιώδους. Σκοτεινό ουράνιο τόξο; Σκέπτεται ότι η χρήση του επιθέτου μπορεί να είναι μεταφορική, αλλά, όπως και να είναι, του φαίνεται ατυχής.

Ο Gladstone, σύγχρονος και θαυμαστής του Δαρβίνου, είναι φανερό ότι όταν μιλάει για ατελώς εξελιγμένο οπτικό όργανο αυτοσχεδιάζει πάνω στο δαρβινικό σχήμα της εξέλιξης και, άλλωστε, ίσως δεν είναι τυχαίο ότι ένας φιλελεύθερος πολιτικός (προοδευτικός με τα σημερινά κριτήρια) και λόγιος, σπεύδει να αγκαλιάσει μια καινοτόμο θεωρία που εξηγεί το φαινόμενο της ζωής πέρα από τελεολογικές και μεταφυσικές αγκυλώσεις. Το βέβαιο είναι ότι η σπορά του έπεσε σε γόνιμο έδαφος.

Το 1874, ο γλωσσολόγος Lazarus Geiger επεκτείνει την έρευνα του χρωματικού λεξιλογίου στις Βέδδες και στη Βίβλο και διαπιστώνει ανάλογα προβλήματα με αυτά του Ομήρου. Στη συνέχεια, το 1877, ο διάσημος τότε οφθαλμολόγος H. Magnus παρέχει το φυσιολογικό υπόβαθρο στις θεωρίες των Gladstone και Geiger: η αναγνώριση των χρωμάτων του φάσματος από τον άνθρωπο, κατά τον Magnus, συντελείται μέσα από μια σταδιακή εξέλιξη του αμφιβληστροειδούς που περνάει από τρεις φάσεις. Στην πρώτη φάση γίνονται αντιληπτά τα φωτεινότερα χρώματα, κόκκινο και κίτρινο, ακολουθούν τα μεσαίας φωτεινότητας, όπως το πράσινο, και η διαδικασία ωρίμανσης του οπτικού οργάνου ολοκληρώνεται με την αναγνώριση των χαμηλής φωτεινότητας χρωμάτων, του μπλε και του ιώδους. Οι Έλληνες της ηρωικής εποχής, λοιπόν, πάντα κατά τον Magnus, δεν είχαν ξεπεράσει το πρώτο στάδιο εξέλιξης και γι αυτό δεν ξεχώριζαν τα μεσαίας και χαμηλής φωτεινότητας χρώματα, ιδιαίτερα δε το μπλε. Βέβαια, και ο Magnus χρησιμοποιεί κείμενα για να τεκμηριώσει τη θεωρία του οπότε η *πορφυρή ίρις* προβάλλεται σαν αδιάσειστο επιχείρημα του ότι ο Όμηρος δεν διέκρινε το μπλε εφ' όσον χαρακτηρίζει το ουράνιο τόξο κόκκινο. Εννοείται ότι για τον Magnus *πορφύρεος* ίσον κόκκινος. Σύντομα, η πεποίθηση περί της μερικής αχρωματοψίας των αρχαίων Ελλήνων επικράτησε. Ερευνήθηκαν και τα μεταγενέστερα του Ομήρου κλασσικά κείμενα συστηματικά και δεν άργησαν και οι Ρωμαίοι να συγκαταλεχθούν στον όμιλο των αχρωματοπών εθνών. Ωστόσο, παρ' όλο που η εκδοχή της μερικής αχρωματοψίας συνέχισε να επηρεάζει τις απόψεις των ερευνητών ακόμα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, δεν άργησε η μαχητική διατύπωση αντιθέτων απόψεων που δεν εξαρτούν το χρωματικό λεξιλόγιο από φυσιολογικούς ή ανατομικούς προκαθορισμούς αλλά τονίζουν το ρόλο του πολιτισμικού παράγοντα.

Αρκετά νωρίς δύο Έλληνες, ο Νικόλαος Μπενάκης και ο Σπυρίδων Μαγγίνας, γιατροί και οι δύο, αντιπαραθέτουν τα επιχειρήματά τους στους Gladstone, Geiger και Magnus. Ο Μπενάκης, από τη Σμύρνη, εκδίδει στα 1897 το βιβλίο του *Περί της αισθήσεως των χρωμάτων παρά τοις αρχαίοις* στη γαλλική γλώσσα. Για το ομηρικό *πορφυρήν ίριν* παρατηρεί ότι: «δεν έχει ουδόλως χρωματική σημασίαν αλλά σημαίνει απλώς η λαμπρά, η ωραία (ως εκ των χρωμάτων αυτής), ίρις» και συνεχίζει, «εσφαλμένως άρα ο Magnus δίδει εις το 'πορφυρή ίρις' ενταύθα την σημασίαν 'ερυθρά ίρις' ζητών δια τούτου να αποδείξει ότι ο Όμηρος μόνον το ερυθρόν χρώμα της ίριδος έβλεπε». Εξηγεί δε ότι η μεταφορική σημασία του *πορφύρεος* (λαμπρός, ωραίος) προκύπτει από το ότι «η πορφύρα μετά τον χρυσόν και τον άργυρον ήτο η μάλλον τιμωμένη και επιζήτητος αιτία». Ο Μαγγίνας ορίζει ως εξής το *πορφύρεος*: «πορφυρούν χρώμα ερυθρόν βαθύ ή και επί έτη βαθυτέρας εντάσεως αποκλίνον προς

το μέλαν, χωρίς να είναι κυρίως μέλαν»⁶. Σχετικά με την *πορφυρέην ίριν* δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερος από τον Magnus: «ελέχθη εκ του επικρατεστέρου αυτής χρώματος»⁷. Μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αιώνα οι δύο αυτές σημασίες, η χρωματική: κόκκινος, και η μεταφορική: λαμπρός/ωραίος, εναλλάσσονται στην ερμηνεία του *πορφύρεος* και, κατά συνέπεια, της ομηρικής ίριδος.

Στη δεκαετία του '50, μέσα από μια σειρά άρθρων, επιχειρήθηκαν νέες προσεγγίσεις στην εξήγηση της σημασίας του επιθέτου *πορφύρεος*⁸. Σε γενικές γραμμές, η νέα αντίληψη μπορεί να συνοψισθεί στα εξής: κατ' αρχήν το *πορφύρεος* διαχωρίστηκε από την *πορφύρα*. Το *πορφύρεος* προέρχεται από το ομηρικό ρήμα *πορφύρω* ενώ η *πορφύρα* είναι λέξη μετα-ομηρική, και δεν εμφανίζεται πριν από τον Αισχύλο, όπου για πρώτη φορά χρησιμοποιείται για να ονομαστεί η περίφημη βαφή-χρώμα αλλά και το κοχύλι από το οποίο παράγεται η χρωστική ουσία⁹. Το ρήμα *πορφύρω* δηλώνει την αναταραχή, την ανακίνηση, τον αναβρασμό, το κουφό κύμα της φουσκοθαλασσίας που φουσκώνει δίχως να μετακινείται. Χρησιμοποιείται, βέβαια, για τη θάλασσα αλλά και μεταφορικά για την εσωτερική αναταραχή, την ψυχική ανησυχία και αβεβαιότητα¹⁰. Το επίθετο *πορφύρεος* δε διαφοροποιείται εννοιολογικά από το ρήμα αλλά διευρύνει τη σημασιολογική του εμβέλεια συνδηλώνοντας κάποιες χρωματικές ιδιότητες. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αναταραχής και του κυματισμού μιας επιφάνειας είναι το παιχνίδισμα του φωτός, οι εναλλασσόμενες αντανακλάσεις, οι ποικιλόχρωμες μαρμαρυγές. Το ουράνιο τόξο, ένα φαινόμενο κατ' εξοχήν φευγαλέο και ασταθές, συνδυάζει την κινητικότητα με τη μεταβλητότητα, τη λάμψη με την ποικιλοχρωμία. Το ομηρικό *πορφυρέη ίρις* ταιριάζει απόλυτα σ' αυτήν την υπόθεση και φαίνεται να ακυρώνεται κάθε προσπάθεια ερμηνείας του *πορφύρεος* με μονοχρωματικούς όρους, όπως π.χ. κόκκινος, πορφυρός ή ιώδης.

Εδώ θα πρέπει να γυρίσουμε στην ομηρική ραψωδία και να δούμε τη σχετική διατύπωση για την ίριδα εντός κειμένου, πράγμα το οποίο σπανιότατα γίνεται στα διάφορα περί χρωμάτων κείμενα των κλασικών φιλολόγων. Στο Ρ της *Ιλιάδας* ιστορείται η λυσσαλέα μάχη Αχαιών και Τρώων με διακύβευμα τη σωρό του Πατρόκλου και τη θεϊκή πανοπλία του Αχιλλέα που ο Πάτροκλος είχε δανειστεί και φορούσε όταν έπεσε κάτω από τα κτυπήματα του Έκτορα. Η μάχη συνεχίζεται με συχνές ανατροπές που οφείλονται στις συνεχείς ανταγωνιστικές επεμβάσεις των θεών. Ο ίδιος ο Δίας είναι αμφίρροπος, μοιράζοντας την επιρροή του τότε στους μεν και τότε στους δε. Σε μια κρίσιμη καμπή στέλνει στο πεδίο την Αθηνά να εμψυχώσει τους Αχαιούς. Η Αθηνά κατεβαίνει κρυμμένη σε μια *πορφυρέην νεφέλιν*. Αυτή η *πορφυρέη νεφέλη*, λέει ο ποιητής, είναι όπως η *πορφυρέη ίρις* που στέλνει από τον ουρανό ο Δίας σαν κακό οινόν είτε για πόλεμο που θα έρθει είτε για βαρύ και δυσβάσταχτο χειμώνα. «Είναι παράξενο», παρατηρεί ο Άγγλος μεταφραστής της *Ιλιάδας* A.T.Murrey¹¹, «ότι, αντίθετα με τη δική μας αντίληψη, το ουράνιο τόξο δεν προκαλούσε στους Έλληνες κανένα ευχάριστο συναίσθημα αλλά το έβλεπαν σαν θεϊκό σημάδι, προάγγελο κακών». Προφανώς ο Murrey δε συνειδητοποιεί ότι ο ίδιος μιλάει από τη σκοπιά της ιουδαιο-χριστιανικής παράδοσης όπου το ουράνιο τόξο που εμφανίζεται μετά τον κατακλυσμό σα σημάδι της θεϊκής μεγαθυμίας προσλαμβάνει ένα θετικό συμβολισμό¹². Για τον αρχαϊκό άνθρωπο, το ουράνιο τόξο είναι συχνά απειλητικό και εχθρικό. Η ανθρωπόμορφη Ίρις στον Όμηρο είναι αγγελιαφόρος

πολέμου και ταραχής σε αντίθεση με τον Ερμή που αναγγέλλει την ειρήνη. Είναι κόρη του Θαύμαντα και αδελφή των Αρπυιών, των αρπακτικών δαιμόνων που έχουν την αιφνιδιαστική και καταστροφική δύναμη του ανέμου και της θύελλας. Η εικόνα της ίριδας, λοιπόν, μπορεί να προκαλεί ζοφερά συναισθήματα. Μπορεί το επίθετο *πορφυρέη* σημασιολογικά να εκφράσει αυτήν τη απειλή; Στην ίδια ραψωδία, τη Ρ, για πρώτη και μοναδική φορά και στα δύο έπη, ο Όμηρος χαρακτηρίζει το αίμα *πορφύρεον*. Οι Τρώες ορμητικοί πέφτουν πάνω στο πυκνό και σταθερό σχηματισμό των Αχαιών και σκοτώνονται σωρηδόν. «Αίματι δε χθών δεύετο πορφυρέω» (Ιλ.Ρ 360-361): Η γη μούσκεινε από *πορφύρεο* αίμα. Το *πορφύρεος*, εδώ, σημαίνει την κυματώδη ροή, ίσως και τον παφλασμό αλλά και το σκοτεινό αντιφέγγισμα του αίματος που ρέει ασύστολα. *Πορφύρεο* ονομάζει ο Όμηρος και το θάνατο (Ιλ. Ε83, Π334, Υ477). Ο Ησύχιος σχολιάζει: «πορφύρεος θάνατος, ο μέλας και βαθύς και ταραχώδης». *Πορφύρεον* είναι το χρώμα του θανάτου και *πορφύρεον φως* (*lumine purpureo*) φέγγει κατά τον Βιργίλιο στον κάτω κόσμο¹. Αν η *λευκή αίγλη* (Οδ.ζ45) κατακλύζει τα ουράνια δώματα των θεών, το φως στον Άδη, το φως που δεν έρχεται από τον ήλιο, το εξώκοσμο φως, είναι *πορφύρεον*. Εξώκοσμο είναι και το φως που εκπέμπει η νεφέλη που κρύβει την Αθηνά και η ίρις που υπόσχεται δεινά, σημάδια ενός φοβερού θεού που ζυγιάζει τις τύχες των ανθρώπων.

Τελικά, στη σημασιολογική εμβέλεια του επιθέτου *πορφύρεος*, περιλαμβάνονται και συνδυάζονται πολλές ιδιότητες: ο κυματισμός, η αναταραχή, ο αναβρασμός, η επί τόπου κίνηση, αλλά και οι αντανάκλασεις του φωτός που απορρέουν από αυτά, η γυαλάδα, ο ιριδισμός, η μαρμαρυγή και, κατ' επέκταση, η χρωματική μεταβλητότητα, η ποικιλοχρωμία. Εδώ πρέπει να προστεθεί η αδιευκρίνιστη ακόμα σχέση του επιθέτου *πορφύρεος* με τις διάφορες αποχρώσεις του χρώματος της πορφύρας καθώς και η αδιαμφισβήτητη σχέση του με τη σκοτεινότητα. Πέρα, όμως, από την καθαρά φυσική εμφάνιση, συνδέονται και ιδιότητες ή έννοιες που είναι πολιτισμικά προσδιορισμένες. Για παράδειγμα, η γυαλάδα και οι ιριδισμοί, που αναδεικνύονται σε ιδιότητες των πορφυροβαφών υφασμάτων ιδιαίτερα σημαντικές για τους αρχαίους. Επίσης, η χρήση του επιθέτου *πορφύρεος* σε σχέση με το θάνατο, το πένθος, τον κάτω κόσμο κλπ. Το σημασιολογικό πεδίο, λοιπόν, του χρωματικού επιθέτου διαμορφώνεται σε ένα αδιαίρετο συνεχές όπου το χρώμα συνδέεται με άλλα κανάλια αισθητηριακής αντίληψης και πολιτισμικής γνώσης. Είναι λοιπόν φανερό ότι πρέπει να αποστασιοποιηθούμε πολύ από τη σημερινή μας κατακερματισμένη χρωματική αντίληψη για να διεισδύσουμε στο χρωματικό κόσμο των αρχαίων.

¹ Gladstone, W.E., *Studies on Homer and the Homeric Age*, Oxford, 1858

² ό.π. τόμος IV, σ.488

³ Magnus, H., *Die Geshichte der entwicklung des farben – sinnes*, 1877. Γαλλική έκδοση: *Histoire de l' evolution du sens des couleurs*, Paris 1878

⁴ βλ. χαρακτηριστικά: Platnauer, M., *Greek Colour Perception*, *Class Quarterly* XV, 1921, σ.162: The conclusion seems to me to be irresistible, and it is that the Greeks' colour terminology is frankly

defective as compared with that of the moderns. This may come from one of two causes: either that the Greeks were definitely colour blind... or that they felt little interest in the qualitative differences of decomposed and partially absorbed light.

- [5](#) Benakis, N., *Du sens chromatique dans l' antiquité sur le base des dernières découvertes de la préhistoire, de l' étude des monuments écrits des anciens et des données de la glossologie*, 1897. Ελληνική έκδοση: *Περί της αισθήσεως των χρωμάτων παρά τοις αρχαίοις*, Σμύρνη, 1914.
- [6](#) Μαγγίνας, Σ., *Ει Όμηρος τυφλός*, Αθήνα, 1909 (επανεκδοση 1992). Το απόσπασμα από την επανεκδοση σ.92
- [7](#) ό.π. σ.94
- [8](#) Derooy, L., *A propos du nom de la pourpre, le vrai sens des adjectifs homériques*, Etudes Classiques, 1948, σσ.3-10. Marzullo, B., *Afrodite porporina?* Maia 3, 1950, σσ.132-136. Casrtrignianò, A., *Ancora a proposito di πορφύρω-πορφύρεος*, Μαία 5, 1952, σσ.118-121. D' Avino, R., *La visione del colore nella terminologia greca*, Ricerche Linguistica 4, 1958, σσ. 99-134.
- [9](#) Αισχ. Αγ. 957, 959
- [10](#) «ως ότε πορφύρη πέλαγος μέγα κύματι κωφώ...» *Ιλ.* Ξ16. Η κίνηση του κωφού κύματος παρομοιάζεται με την αναποφάσιστη ψυχή (θυμό) του Νέστορα.
- [11](#) Homer, *Iliad*, μετ. Α.Τ.Murrey, The Loeb Classical Library, 1937. Στην τρέχουσα έκδοση της Loeb η μετάφραση εξακολουθεί να είναι του Murrey, αναθεωρημένη, ωστόσο, από τον W.F.Wyatt.
- [12](#) Σχετικά με τους συμβολισμούς του ουράνιου τόξου βλ. Boyer, C.B., *The Rainbow from myths to mathematics*, New York, 1959, σσ.17-32.
- [13](#) Βιργίλιος, *Αιν.* VI 640-641 «lumine...purpureo». Για ανάλυση του αποσπάσματος και της σχέσης του λατινικού 'purpureo' με το ομηρικό 'πορφύρεος' βλ. Edgeworth, R.J., *Does 'purpureus' mean 'bright'?*, Glotta, LVII, 1979, σσ.281-291.